

کتابهای چاپ قدیم در ایران و چاپ کتابهای فارسی در جهان

ایرج افشار

در انتهای انوار سهیلی (چاپ بمبئی، ۱۸۲۸-۱۲۴۳) که نمونه‌ای از آن در این مقاله چاپ شده است این عبارات مندرج است که حکایت از تاریخ چاپ سنگی کتب فارسی دارد.

«... جناب الفتنن بهادر فرمانفرمای سابق دارالاماره بمبئی از آن جمله انطباع کتب به تحریر قلم که از تنبغات جدیده و میدعات مستحدثه وزاده ذهن وقاد وطبع صافی نهاد دانشوران با دانش و فرهنگ ممالک وسیع المسالك فرنگ است اگرچه پیش از این گاهی به قدرت بعضی از نسخ موزره و کتب مختصره به خط مایقره صورت انطباع و ارتسام می‌یافت اما از مدونات مبسوطه به خط نستعلیق صرف که اسطقس مقررات و مرکبات آن چندان دور از کار و خارج از دایره پرگار شیوه و سیاق استادان صاحب فن عالی مقدار نباشد تا این زمان در حین انطباع و ارتسام نیامده بود، جناب سابق-اللقاب همت بلند نهمت به تمام کتاب انوار سهیلی . . . منظور داشته . . . است کتاب کتاب مزبور را به عهده حقیر . . . میرزا حسن شیرازی اشارت و . . . در مطبع بمبئی . . . تاریخ . . . دوم شهر رجب الاصب سنه ۱۲۴۳ سمت اتمام . . . پذیرفت . . . پوشیده نماند که مدادی که بجهت استکتاب این گونه طبع اختصاص یافته غیر ممداد معموله مصطلحه و اجزای آن مرکب از رنگ والوان که در نقاشی به کار می‌رود می‌باشد. لهذا تحریر و کتابت آن بر فرض و تقدیر تسلط و استعداد به آن ملایمت و سیاقی که با مرکب معمول معهود در سلک ترقیم و تسطیر منتظم می‌گردد و آن شیوه و اسلوبی که در خط مدار علیه جمهور

دوره کتاب خطی با آمدن صنعت چاپ به ایران تقریباً به سر می‌رسد. اگرچه می‌دانیم که در عهد صفویه در جلفای اصفهان ماشین چاپ آورده شده بود و آرامنه چند جلد کتاب با آن طبع کرده‌اند که اینک بعضی از آنها در موزه کلیسای جلفا موجود است و عکس صفحه‌ای از آن کتاب که مربوط به مسیحیت می‌باشد در اینجا به چاپ می‌رسد، اما صنعت چاپ برای کتب فارسی و عربی در ایران مربوط به دوران ولایت عهدی عباس میرزای نایب السلطنه است.

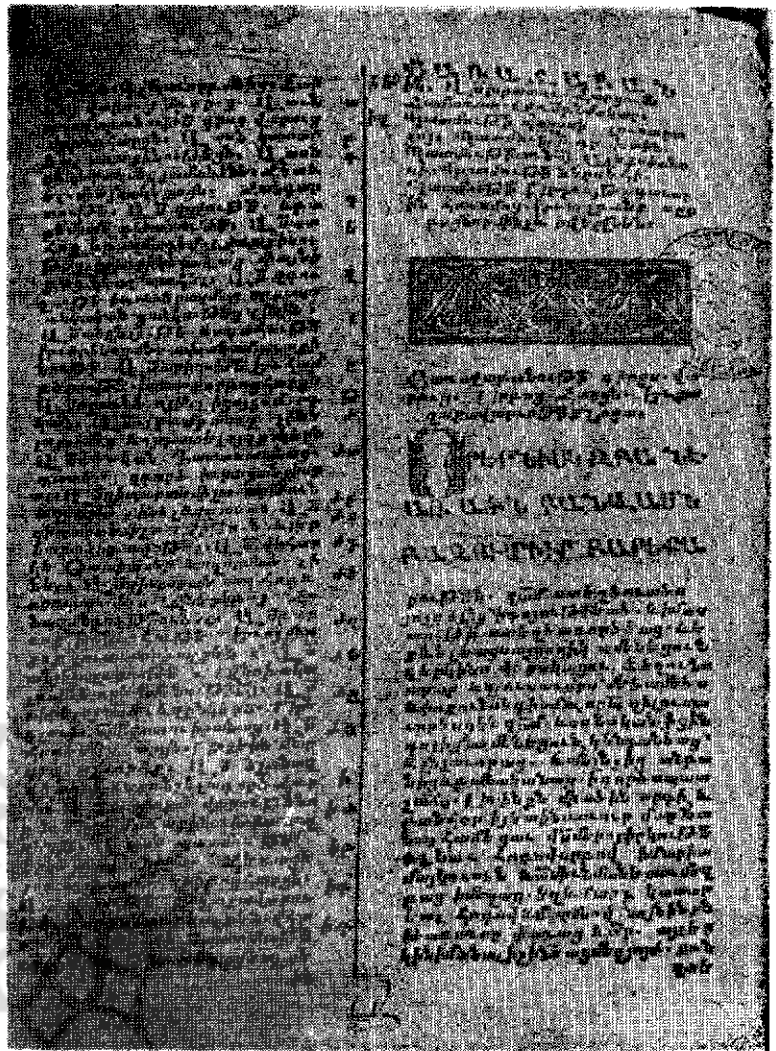
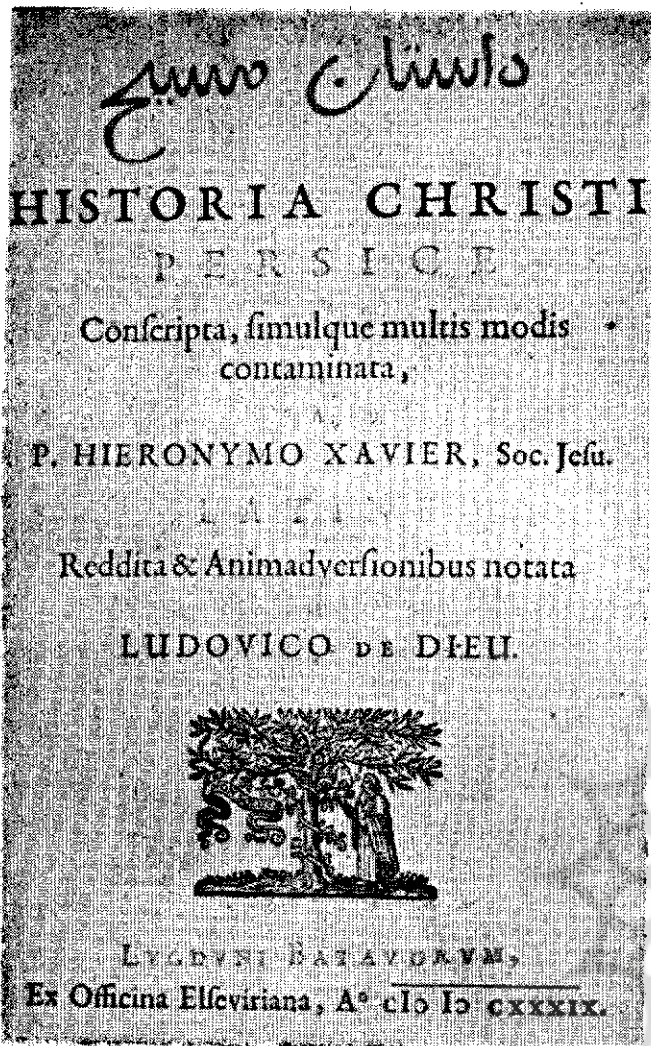
قدیمترین کتابی که به زبان فارسی در جهان بطبع رسیده است مطابق آنچه تاکنون بنظر نویسنده رسیده دو کتاب است بنامهای «داستان مسیح» و «داستان سن پیدرو» که هر دو با ترجمه لاتین در سال ۱۶۳۹ (۱۰۹۴ هجری) یعنی یازده سال پس از وفات شاه عباس اول در شهر «لیدن» توسط مرد فاضلی بنام «Ludovico de dieu» طبع شده و در انتهای این مقاله نمونه صفحه‌ای از آن چاپ گردیده است.^۱

همین شخص در انتهای دستور زبانی که برای آموختن فارسی بزبان لاتین نوشته و بنام «Rudimenta linguae persicae» «عنصرهای زبان فارسی» در همان سال ۱۶۳۹ و در همان شهر طبع کرد صفحاتی چند از ترجمه فارسی انجیل را بچاپ رسانیده است.

ناگفته نماند که در سال ۹۵۳ نسخه‌ای از تورات فارسی بخط عبری با سه زبان دیگر در استانبول چاپ شده است.^۲

کتابهای فارسی پیش از اینکه در ایران بطبع برسند در ممالک هندوستان، عثمانی، مصر و شهرهای اروپا بچاپ رسیده است. در هندوستان توسط مأمورین انگلیسی مقیم کلکته نخستین چاپخانه برای طبع کتب فارسی در ۱۲۲۵ دایر شد. از جمله

۱ - برای تفصیل به مقاله نویسنده این سطور در «یغما» مراجعه شود (۱۱ - ۱۲ - ۱۶).
۲ - سعید نفیسی، راهنمای کتاب (۱: ۲۳۲).

راست : نمونه يك صفحه از كتاب چاپ عهد صفوی در جلغای اصفهان چپ : داستان مسیح چاپ سال ۱۶۳۹ میلادی

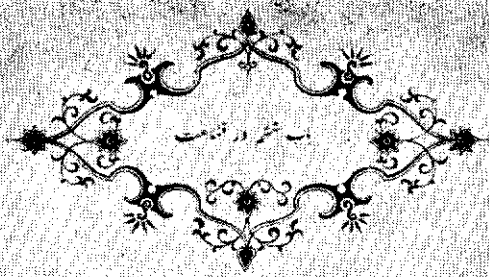
۱۲۴۴) که عکس يك صفحه از پندنامه درین دفتر آمده است .
در شهرهای اروپائی پترزبورغ ، وینه ، لندن ، رم ،
پاریس ، لیدن و بعضی بلاد دیگر نیز کتب فارسی به نفاست
چاپ شده است .

چاپ کتاب در ایران

گفتیم که سابقه چاپخانه در ایران مربوط به دوره صفویه
است . در آن عهد چاپخانه‌ای توسط کشیشان کرملی در آنجا
دایر شده و انجیل را طبع کرده‌اند که نسخه‌ای از آن در موزه
کلیسای وانگ موجود است .
آقای دکتر لطف‌الله هنرفر سنگ قبر مردی ارمنی بنام

صاحبان این فن و در نظر صاحب نظران ستوده و مستحسن است
در کمال صعوبت و اشکال بلکه قریب به محال است و کاغذی
هم که بجهت نوشتن معین شده که حروف و کلمات عکساً بطریق
جذب از آن منتقل و منتقش در سنگ می‌گردد بسبب اجزائی
که در آن به حکم ضرورت مستعمل است خش و ناهموار و توسن
خامه در میدان صفحه آن سر کشیده و عاجز از رفتار
از قدیمترین کتابهای فارسی چاپ عثمانی فرهنگ شعوری
است که در سال ۱۲۵۵ هجری چاپ کرده‌اند .

در مصر (مطبعة بولاق) هم کتب فارسی چاپ می‌کرده‌اند.
اولین کتاب بنام «مفاتیح الدریة فی اثبات القوانین الدریة»
در ۱۲۴۲ از چاپ خارج شده است . دیگر از کتابهایی که آنجا
چاپ شده یکی گلستان سعدی و دیگر پندنامه عطارست (هر دو

عمارت در است و طاعت نکرد که رحمت و روی تمامت نکرد
 قیامت او نگر آسند آورد عیسای کی خرمین همان کرد
 شکونی به ست آورد بی ثبات که بر سنگ گران بود انبات
 پروازین از مرداری دانستی که از او پروی بر روی کی کشی
 مردمان مردم نسیس برودند که بی پروان از سر لافرا آمد
 نور و حجاب نگاهین دوست برین دون نین با حجاب است
 کسی سیرت آوری آشناس کرد که اول سخن نفس خاموش کرد

را که کسی که قناعت خرمندی و بندگاری بر آنچه حقد باشد ۲ نیا نگر کند عین
 کرداند خبر کی خبر ده خرمین ایچ حقد مرد خرمین ازین عادل است ۳ سکون
 آمدن بدست آورد تحصیل حقدن نیت بر جای بودن مرد فرار ۴ بیرون ن فرجه
 سخن از هس عطف هوش بی کسی فرین سبب هلاکت است ۵ مردم مردمان
 بی پروای آن که بی پروانند لافرا لافرا از چیزی بودن کتابه از بخاری و سبب
 بودن است ۶ خور و خواب نیا همان بخورده و خواب کردن بطریق دد است راه
 ساج و جام است برین پروان خرمین که نگر شدن آفرین مانع دد است دهم بی سخن ایچ

نشانست خرم
 منصور میر و رنواب مستطاب
 والا شاهزاده حاجی مستطاب
 سر با و میرز اطاب
 شاره

راست : صفحه عنوان چاپ بمبئی در ۱۳۱۸ قمری چپ : صفحه اول از بوستان سعدی چاپ گراف در وین (اثریش) ۱۸۵۸ میلادی

در «گلشن عطار» تألیف عباس عطار در تخلص به شطری
 که در اصول سیاق و ترسل است و کتاب متداول تحصیلی در
 مکاتب قدیم بود (چاپ تبریز سال ۱۲۶۳) چاپ کننده اطلاعاتی
 دربارهٔ وضع چاپ در عهد محمدشاه به دست می‌دهد که عیناً
 نقل می‌شود .
 «الحق این عمل طبع مطبوع طبایع است و بهترین
 مجموع صنایع ، خصوص این کتاب را که آقا جبار به سرینجه
 هنر از سنگ مرمر لعل گهر بیرون داده و عالیجاه خیرالحاج
 حاجی اسدالله مذهب در نقاشی و جداولش دقت کرده . . .
 الحمدلله در زمان محمدشاه عمل طبع و تمثیل که در عهد تعویق
 و تأخیر بود در محروسهٔ ایران شایع و ظاهر گردید خاصه
 دارالسلطنه تبریز جنت‌نشان که به حسن عطف و وین تربیت
 سرکار سپهر منزلت . . . شاهزادهٔ بهمین میرزا . . . این صنعت

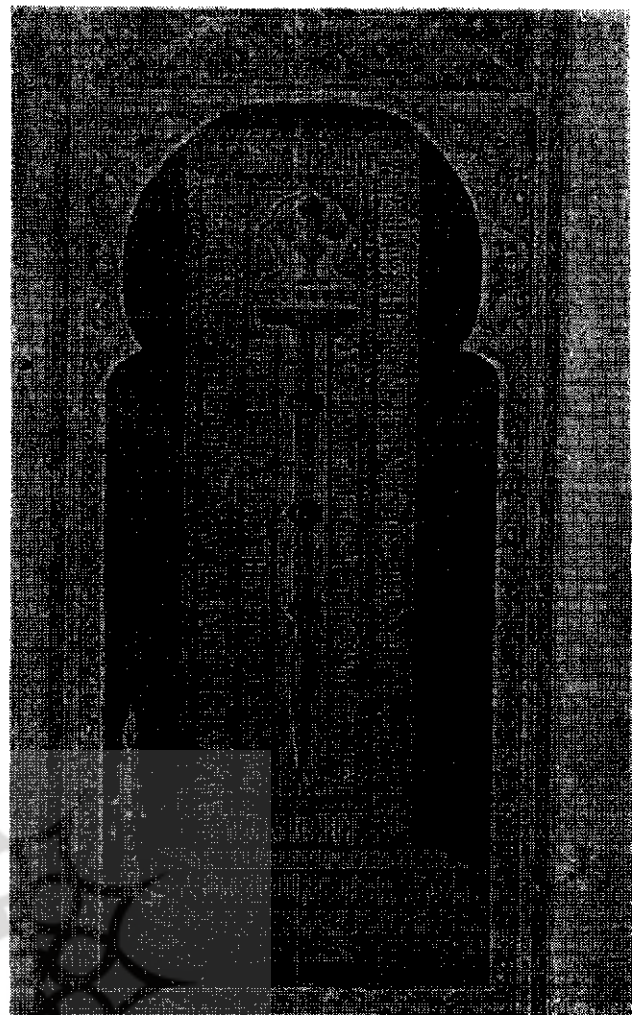
۱ - مجله وحید ج ۲ ش ۸ ص ۷۲ . ۲ - در هند هم ابتدا
 کتب فارسی را با حروف سری چاپ می‌کرده‌اند و بعداً چاپ سنگی باب
 شده است . ۳ - المآثر والاثار ص ۱۰۰ .

کشیش آساور متوفی در ۱۶۹۵ را که در آن عهد حرفه‌اش
 طباعت بوده است در اصفهان دیده‌اند^۱ . که عکس آن سنگ
 در اینجا چاپ شده است .
 نخستین چاپخانه فارسی که در ایران دایر شد چاپخانهٔ سربی
 بوده است^۲ که در حدود سال ۱۲۲۷ توسط میرزا زین‌العابدین
 به ایران آمد^۳ و رساله‌ای بنام «فتح نامه» در باب جنگ‌های ایران
 و روسیه در آنجا طبع کرده‌اند . این چاپخانه در تبریز تا سال
 ۱۲۴۵ دایر بوده است . در همین چاپخانه کتاب «مآثر السلطنیه»
 و بعضی کتب دیگر از جمله «رسالهٔ آبله کوبی» طبع رسیده‌است .
 نخستین چاپخانه در طهران در ۱۲۳۹ دایر می‌شود که
 حروف سربی در آن بکار برده می‌شده است و کتاب محرق -
 القلوب از آثار آن است . نخستین کتاب چاپ سنگی تهران
 تاریخ معجم است که در ۱۲۵۹ چاپ شده است .
 پیش از اینکه اصطلاح مطبعه و چاپخانه رایج شود
 اصطلاحات باسمه و باسمه‌خانه و باسمه‌چی و کارخانه و دارالطباعة
 و دارالطبع و مطبع و مطبعه مصطلح بوده است .

ز عمال این شهر شمشیر شید

شرف در شرف کبر شرف شد پدید

راست : عکس قبر هیمنه‌چی امنی در عهد صفوی در جلنا چپ : نمونه صفحه عنوان کتاب شرف ایران و افتخار ایرانیان چاپ ۱۳۲۱ قمری

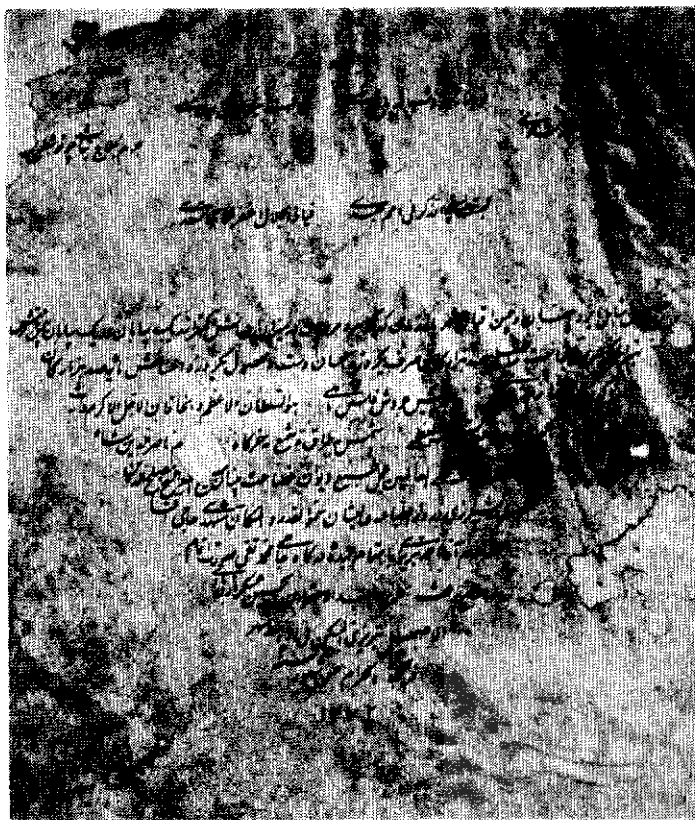
طرفه اینجاست که بسیاری از کتابهای فارسی که در هند به طبع می‌رسید چون برای مردم ایرانی یا مصرف در ایران بود پشت آنها را با نام سلاطین ایران یعنی ناصرالدین‌شاه مزین می‌کرده‌اند.

در طبع کتاب چند تن همکاری و دخالت داشته‌اند. یکی بانی یا سرمایه‌گذار بوده است که معمولاً در کتب می‌نوشته‌اند حسب الامر فلان شخص بطبع اقدام شد. دیگر مباشر طبع که از عمل او با عبارت سعی و اهتمام یاد می‌کردند. دیگر خطاط که کتب چاپ سنگی را می‌نوشته است. دیگر عامل طبع یعنی صاحب مطبعه یا کارخانه که عمل بدی طبع را به انجام می‌رسانیده است. کتاب‌فرشان گاه خود بانی بودند و گاه نیز صاحب مطبعه. تاریخ طبع کتب غالباً در صفحه انتهای کتاب ذکر می‌شد. در بسیاری از کتب چاپ هند مرسوم بوده است که تاریخ را به صورت منظوم می‌آورده‌اند و حتی اشعاری در وصف چاپ -

۱ - المآثر والاثار ص ۱۰۰، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۴.

بدیع طبع مطبوع جمیع طبایع گردیده است به‌استخدام کمترین بندگان جبارین حاجی غفار تبریزی مطبوع شد». صنعت چاپ در عهد ناصرالدین‌شاه رواج بیشتریافت و کتب متعدد در آن عهد به طبع رسید. اعتماد السلطنه که خود در این کار کوشش بسیار کرد در کتاب «المآثر والاثار» شمه‌ای درباره «اتساع دائرة انطباع» و «ایجاد روزنامه» و «ترقی اداره گازت در ایران» و «ایجاد جریده مصور» و «ایجاد سالنامه و تخصیص طبع تقویم» بیان می‌دارد.

صنعت طبع کتاب در میان ملل شرقی (هند و ترکستان و عثمانی و مصر و ایران) تا سالهای دراز تحت تأثیر هنر کتاب سازی مرسوم و سنتی شرق بود. یعنی شیوه جدول‌بندی و سرلوحه سازی و تزئینات و صفحه سازی از نسخ خطی به کتب چاپی منتقل شد و حتی نخستین صفحه کتاب از صفحه دوم (یعنی پشت ورق) آغاز می‌شد و این ترتیب و روش نزدیک صد سال یعنی تا سالهای ۱۳۳۰ قمری برجا بود. اما آرام آرام صفحه‌بندی و آرایش فرنگی جایگزین روش قدیم گردید.

صفحه آخر کلیات سعدی چاپ سعدی

کننده می‌سروده‌اند.

و این روش در کتب چاپ ایران هم کم‌وبیش دیده می‌شود. از جمله تحفة الملوك کشفی که مصور است (تبریز ۱۲۷۴) این قطعه آمده است که:

آقا علی که مخترع فن طبع بود
 نامد چو او به دهر هنر پیشه در وجود
 در مطبع از سواد و بیاض کتاب طبع
 بر رخم دهر رشک شب و روز می‌نمود
 آقا علی گذشت و نیامد کشش همال
 الا کهین برادرش آن آسمان جود
 آقا رضای نادره فن کر علو طبع
 چرخ برین به‌مخاک درش روی عجز سود
 گوئی فرشته‌ای است نه انسان کر آب و خاک
 زینسان وجود پاک نیفتاده در وجود
 احسنت هم به پور گرامیش گوی کاو
 گوی هنر ز طایفه همگان ربود
 نامش حسین و فعل حسن پس ز حسن طبع
 نیکو سزد بگویمش از آسمان ستود
 حالی به فن طبع چو او کی است اوستاد
 در زیر کارخانه این گنبد کبود
 دیدی چو طبع او بنگر طرح نقش وی
 کرمانی زمانه هزار آفرین شنود
 بر صدق ادعای من «این تحفة الملوك»
 کامد چو وحی منزل از عالم شهود
 از طبع این کتاب مرا ثابت ادعاست
 ای مدعی یمین و گواهم دگر چه سود
 ز اوصاف نیک طبعی او تا به روز حشر
 کلک من از هزار یکی کی توان سرود
 دم در کتم ز گفته و گویم علی‌الدوام
 منا علی الائمة و الانبیا درود
 منت خدای را که ز ترکیب چهار طبع
 زینسان سه پاک اصل بر آورد در وجود
 سال هزار و دوصد و هفتاد و چهار بد
 کاقبال لب به مدحت این هر سه برگشود

از میان کتابهای چاپ قدیم ایران قرآن چاپ معتمدالدوله در ۱۲۴۶ واجد مزیت فنی است و آن اینکه آن را با حروف معرب چاپ کرده‌اند و نمونه یک صفحه آن که در اینجا چاپ می‌شود حکایت از زیبایی و هنرمندی آن دارد.

کتب سنگی را در ایران معمولاً بیش از هفتصد هشتصد نسخه چاپ نمی‌کردند. چه سنگ چاپ بیش از این قابلیت انتستاخ نداشته است. اگرچه اکمال‌الدین شیخ صدوق (تهران ۱۳۰۱) را دریکهزار و هشتاد جلد چاپ زده‌اند (بشرحی که

در پشت آن ذکر شده است). در کتاب زینة المجالس تألیف مجددی (مجدالدین محمد حسینی) که در سال ۱۳۰۵ قمری در طهران چاپ سنگی شده است، چاپ‌کنندگان در پایان کتاب شرحی نوشته‌اند که نکته‌هایی مهم درباره تاریخ چاپ در ایران را دربردارد و آن بدین شرح است:

«چون کتاب زینة المجالس که از کتب معتبر تاریخ است در این زمان میمنت فرجام سعی و اهتمام رسانیده جناب آقا محمد اسمعیل باسملچی و منظور آنکه تمام ایزان و قفقازیه که به شغل کتاب فروختن مشغول بودم این اقل السادات بانی کتاب تمام علما و اعیان و تجار و کسبه حتی اطفال معلم خانه که چرا

در کتب نمودند. الحق آنچه فرمودند صد مراتب بهتر شد و والد سفارش زیاد به شاگردهای باسهمخانه و والدان خود نموده مشغول به زدن شدند. امید که خلاق عالم والد ولدین شاگردان را محفوظ بدارد.

مطلب دیگر استدعا از جنابان مقدسان کتابفروشان و باسهمخانهها به چاپ میبرند کسی بی‌اذن صاحب کار کاغذ بروی او نگذارد. حرام است. علاوه کتب از احکام شریعت مطهره میباشد حرام او بد است. مطلب آنکه نصیحت است.

دیگر آنکه در اواخر این کتاب چون تاریخ است عدالت اعلا حضرت شهریار ناصرالدین شاه روحنا و روح العالمین فداء تحریر می‌شود و مختصری از احوالات و سیاست خود اقل السادات او قدری از کیفیت خوانسار که چه قدر با امن بود و حال چه قدر آن شهریار عالی‌مقدار من فرموده و احوالات

کتب مثل سابق نیست بدخط، بدچاپ، بدکاغذ، جواب دادم به جهت ارزانی کتاب. فرمودند پاکیزه بزنند با کاغذ و خط خوب، گران بفروشد. این بود که مراجعت از قفقازیه کیفیت را به جناب آقا محمد اسماعیل گفتم. جواب دادند که این کتاب زینت را من می‌زنم. چون خط خوب و کاغذ خوب دارد که تمام باسهمخانههای طهران و تبریز و بمبئی و اسلامبول حتی مصر کسی نرده باشد، مشروط باینکه اجرت زیاد و خلعتهای فاخر و شیرینیهای رنگارنگ بدهی. قبول قول او نمودم و برادری دارد یوسف طلعت ماه جبین، آقا ابراهیم. داوطلب شد که من هم در قبول فرمایش برادر هستم. به آن هم وعده خلعت شد. والد مقدس آداب ایشان که نام گرامش کربلا محمد حسین است او استاد تمام باسهمخانه بود و پیر مرد قدیم، از این کیفیت مطلع شد. دعای خیر در حق ایشان فرمود و اقدام

راست : نمونه یکی از کتابهای چاپ قدیم در هندوستان
چپ : صفحه عنوان کتاب الحمار یحمل اسفارا

